

УДК 348.07

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2021-2.11>

**Мацелюх І.А.,**  
доктор юридичних наук,  
доцент кафедри службового та медичного права  
Інституту права  
Київського національного університету імені Тараса Шевченка  
ORCID: 0000-0003-3706-6428

## ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ У 862 Р.: ПОЧАТОК ВІДЛІКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

### ESTABLISHMENT OF THE KYIV METROPOLITANCE IN 862: THE BEGINNING OF THE UKRAINIAN STATEHOOD

У статті проаналізовано теорії походження Русі. Із метою доведення існування руської державності у 60-х роках IX ст. на чолі з князем Аскольдом наведено норми канонічного права, які регламентують порядок заснування нових митрополій та вказують на суб'єктів міжнародних відносин, у яких могли б утворюватися помісні церкви. Відповідно до них лише окремому народу могли надати митрополію та призначити її очільника. Наголошено, що лише поява на карті самостійних держав створювала умови для заснування помісних церков. Зникнення перших зумовлювало занепад других.

Проаналізовано зміст церковних уставів Руської держави як джерел церковного права державного походження, що регулювали державно-церковні відносини, встановлювали сферу церковної юрисдикції, визначали джерело матеріального забезпечення всієї митрополії та її духовенства, а також затверджували норми візантійського права, що регулювали внутрішньоцерковне життя.

Простежено за науковою дискусією щодо походження церковного Уставу Володимира. Розглянуто гіпотезу М. Брайчевського щодо можливості існування церковного Уставу князя Аскольда. Простежено обставини, які могли викликати появу цього документа. Ідеться про заснування Київської митрополії, призначення на неї митрополита, формування перших церковних общин та створення умов для існування християнської релігії у язичницькому суспільстві.

У роботі стверджується, що в часи князювання Аскольда русини мали свою окремішню державу, що називалась Руссю, а сам князь Аскольд через прийняття християнства намагався просвітницьким шляхом повернути до нової релігії все населення держави. Християнізація виявилася складним і тривалим процесом, проте ця подія є дуже важливою, тому що вона свідчить не лише про початок князівської нормотворчості у сфері регулювання державно-церковних відносин, а й про факт існування державності.

**Ключові слова:** Русь, Аскольд, держава, церква, Київська митрополія.

The article analyzes the theories of the origin of Rusia. In order to prove the Rusi statehood in the 60s of the ninth century. led by Prince Askold, the norms of canon law are given, which regulate the procedure for founding new metropolitanates, and indicate the subjects of international relations in which local churches could be formed. According to them, only a certain people could be given a metropolitanate and its head appointed. It was emphasized that only the appearance on the map of independent states created the conditions for the establishment of local churches. The disappearance of the former - led to the decline of the latter.

The content of the ecclesiastical statutes of the Rusi state as sources of ecclesiastical law of state origin, which regulated state-church relations, established the sphere of ecclesiastical jurisdiction, determined the source of material support of the whole metropolis and its clergy, and approved the byzantine law governing intra-church life.

Scientific discussions are considered on the origin of the Church Charter of Vladimir. M. Braichevsky's hypothesis regarding the possibility of the existence of the church charter of Prince Askold is considered. Traced the circumstances that could have led to the appearance of this document. It is about the founding of the Kyiv metropolitanate, the appointment of a metropolitan, the formation of the first church communities and the creation of conditions for the existence of the Christian religion in a pagan society.

The paper argues that during the reign of Askold, the Ruthenians had their own separate state, called Rus, and Prince Askold himself, through the adoption of Christianity, tried to enlighten the entire population

of the state to a new religion. However, Christianization proved to be a complex and long process, but this event is very important because it accurately testifies not only to the beginning of princely rule-making in the regulation of state-church relations, but also to the fact of statehood.

**Key words:** *Rus, Askold, state, church, Kyiv metropolitanate.*

**Постановка проблеми.** Активізація вивчення проблем історії держави та права в Україні, формування та розвитку окремих інститутів, безумовно, пов'язана з набуттям Українською православною церквою незалежності і включенням Київської митрополії у лоно Вселенського патріархату – матері церкви, яка і дала їй життя. Ця подія є важливою не лише для православного світу, а й для утвердження державності, адже історія України чітко демонструє сплетеність двох інституцій: утворення самостійної держави закладає підвалини для заснування самостійної церкви, натомість падіння державності тягне за собою ліквідацію церковної автономії. Найбільш красномовно це видно на початку відліку Русі. Її міжнародне визнання дозволило заснувати Київську митрополію.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблемі утворення Руської держави присвячена значна кількість наукових праць, серед яких дослідження сучасних істориків права О. Бойка, І. Гриценка, П. Захарченка, В. Сергійчука, О. Шевченка, М. Настюка, Б. Тищика, В. Кульчицького. Процеси утворення Київської митрополії, її правовий статус вивчався О. Ластовським, М. Левчук, В. Ульяновським та іншими вченими.

**Мета статті** полягає в обґрунтуванні існування Русі у 60-х роках IX ст. на чолі з князем Аскольдом через призму норм канонічного права, які дозволяють засновувати окремі митрополії лише в самостійних державах.

**Виклад основного матеріалу.** Упродовж тривалого часу дореволюційні, радянські, сучасні російські, білоруські та українські вчені дискутують щодо одного з найважливіших питань в історії – процесу становлення державності в Русі. Представники «руського міра» намагаються обґрунтувати походження держави з Новгороду, пов'язуючи її появу з династією Рюриковичів. «До середини IX століття (відповідно до літописної хронології в 862 р.) на півночі європейської Росії утворився великий союз зі східнослов'янських, фіно-угорських і балтійських племен під владою князів династії Рюриковичів, які утворили централізовану державу, – ілюструють власну історію російські вчені, – а у 882 р. Новгородський князь Олег захопив Київ, об'єднавши під однією владою північні та південні землі східних слов'ян» [1, с. 72]. Відповідно до цієї версії, коли на Новгородських землях внаслідок союзу племен утворилася держава, то на Київщині продовжували жити племені утворення. Говорити про окремішню державу за такою версією доводиться лише після 882 року, а саме після приходу династії Рюриковичів на Київський стіл шляхом убивства князя Аскольда.

Така версія ствердно вкорінилася в підсвідомості окремих сучасників та трапляється в частині українських підручників, де рік утворення Руської держави значиться як 882. А що ж до цього часу? Невже на території Київщини не було об'єднання, яке б мало ознаки державності?

Плеяда вітчизняних дослідників історії становлення Руської держави, серед яких М. Брайчевський, І. Гриценко, В. Сергійчук, О. Шевченко, М. Настюк, Б. Тищик, В. Кульчицький, обґрунтовано стверджують, що у кінці VIII – на початку IX ст. унаслідок об'єднання племінних союзів полян у середньому Подніпров'ї була утворена держава. Учені, зокрема, зазначають, що «на територіях Київщини, Чернігівщини і Переяславщини у VIII – на початку IX ст. виникла перша держава східних слов'ян із назвою «Руська земля» [2, с. 18].

Невід'ємною ознакою існування державності є наявність органів влади, управління, армії. Так, ми поділяємо думку тих дослідників, які вважають, що першим руським князем був Аскольд. Період його князювання позначився не лише процесом об'єднання племен у державний союз, створенням державного апарату, війська, що могло протистояти іншим європейським середньовічним країнам, а й міжнародним визнанням Русі, яке є другою та не менш важливою ознакою існування державності. Воно вбачається у початку міждержавного спілкування та заснуванні Київської митрополії. Перший факт переконливо обґрунтовано в роботах М. Брайчевського та працях сучасних істориків права, які наводять факти налагодження дипломатичних відносин Русі з Франкією у 839 р., військового протистояння з Амастридою у 840 р., що завершилося укладенням міжнародного договору, а також великим походом на Візантійську імперію, який мав місце у 860 р. [3, с. 57–62; 4, с. 41]. Другий факт підтверджується відповідними візантійськими джерелами. Ідеться про Диптих (список усіх православних автокефальних та автономних церков, що перебували в лоні Вселенського патріархату), де під 61 номер зафіксовано Київську митрополію [3, с. 57–69; 4, с. 41; 5, с. 5; 6, с. 29]. Цю подію Константинопольський патріарх Фотій (856–867 роки патріаршества) у посланні східним церквам згадував так: «Болгари та русичі побачили нині християнську чисту непорочну віру прийняли, замість язичницького безбожного ідолопоклоніння» [7, с. 82; 8, с. 59–60].

Науковий інтерес щодо заснування Київської митрополії та хрещення Русі князем Аскольдом виявляла значна кількість учених (істориків, філософів, богословів, кантоністів,

правознавців). Дослідження як проводилися у дореволюційну добу, радянські часи, так і сьогодні є актуальними і перебувають на відкритій арені наукових дискусій.

Богослови стверджують, що для всіх церков обов'язковим є незмінне догматичне вчення та основи канонічного устрою, які ґрунтуються на ньому [9, с. 14]. Найважливіші канони зафіксовані в Апостольських правилах та правилах Вселенських соборів. Так, 34 Апостольське правило передбачає: «єпископам усяго народу слід знати першого в них і визнавати його як главу, нічого, що перевищує їхню владу не чинити без погодження з ним» [9, с. 14]. Таким чином, ми бачимо, що лише окремому народу могли надати митрополію та призначити її очільника. Так, у часи князювання Аскольда русини мали свою окремішню державу, що називалась Руссю. Інакше не могло йтися про створення самостійної церкви. 38 правило Трульського Вселенського Собору 691–692 рр. вказувало, що «отцями нашими встановлене, і ми зберігаємо правило, яке говорить так: якщо царською владою збудоване нове, або колись буде побудоване місто, то адміністративним та земельним розподілом нехай відповідає і розподіл церковних справ» [9]. Отже, лише поява на карті самостійних держав створювала умови для заснування помісних церков. Зникнення перших зумовлює занепад других. Приклади таких взаємопов'язаних процесів ми непоодинокі можемо знайти й у нашій історії.

Прийняття християнства великим князем Київським у 60-х рр. IX ст. та християнізація Русі-України вимагало створення церковно-адміністративної одиниці, закріплення її юридичного статусу в державі, визначення джерела утримання єпископів, пресвітерів, кліриків та церковного майна, врегулювання державно-церковних відносин та створення умов для існування візантійської релігії у язичницькій державі. Ці обставини могли сприяти виникненню першого джерела церковного права державного походження.

Питаннями, що стосуються правового регулювання функціонування Київської митрополії за часів князя Аскольда цікавився український історик та археолог М. Брайчевський. Учений, вивчаючи процеси християнізації Русі, запропонував власну гіпотезу: «перу Князя Аскольда міг належати перший церковний Устав, який регулював державно-церковні відносини та був на той час надзвичайно доречним і політично необхідним» [3, с. 71–72].

Погоджуючись із думкою вченого, ми не лише спробуємо обґрунтувати можливість існування такого закону, а й окреслимо коло праводносин, які регулював Устав князя Аскольда. Для повноцінного розуміння проблематики нам потрібно звернутися до Церковного Уставу князя Володимира. Друга стаття найдавнішої Оленінської редакції Уставу, текст якої, на думку

радянського історика Я. Щапова, є близьким до оригіналу [11, с. 115], викладена так: «Се аз, князь великий Василей, нарицаемый Володимир, сын Святославль, внук Игорев и блаженныя Ольгы, восприях есмь крещение святое от греческих царей Костянтина и Василия и Фотия патриарха, взях перваго митрополита Михаила на Киев и на всю Русь, иже крести всю землю Рускую» [12, с. 139–140]. Як бачимо, поряд із князем Володимиром згадується патріарх Фотій та призначений ним митрополит Михайло. Обидві останні постаті пішли з життя за сто років до Володимирівського хрещення [13, с. 100].

Такий анахронізм історики та каноністи обґрунтовують по-різному: помилкою переписувачів Уставу, широким його використанням, пізнішою вставкою (О. Лотоцький, К. Неволін) [14, с. 13; 15 с. 264–295], символічним значенням (Е. Болховітов, митр. Макарій) [16, с. 6; 17 с. 83–100], підробкою для підняття церковного авторитету або недійсності Уставу (Е. Голубінський, М. Карамзин, М. Суворов) [18, с. 174; 19, с. 234; 20, с. 175]. Радянський історик С. Юшков пішов іншим шляхом, досліджуючи різні редакції текстів Уставу В. Бенишевича, спробував реконструювати типовий текст, де повністю відкинув компрометувальні імена патріарха та рукопокладеного ним архієрея [21, с. 211–216]. На нашу думку, їх ігнорувати не можна, а також не можна про них говорити так, як про пізніші вставки або помилки переписувачів чи якісь символічні жести. Адже невже не було відомо укладачам Уставу, що в часи князювання Володимира Константинопольський патріарший престол очолював Микола Хрисовберг [22, с. 149–160]?

На нашу думку, єдиним можливим поясненням анахронізму документа є гіпотеза, висунута М. Брайчевським, про існування першого церковного Уставу князя Аскольда, написаного в 60-ті роки IX ст., коли патріарший престол очолював патріарх Фотій, що призначив на київську кафедру митрополита Михайла [3, с. 71–72]. Саме це перше національне джерело церковного права в подальшому могло стати основою для церковного Уставу князя Володимира, де збереглися деякі попередні норми [22, с. 149–160].

Ураховуючи обставини, які могли викликати появу документа та зміст його наступника, можна висловити гіпотезу про те, що закон Аскольда регулював: по-перше, статус нової церковної організації у державі (вступ до християнства був добровільним і не мав загальнообов'язкового характеру, однак уже та обставина, що державна влада в особі князя Аскольда та деякі бояри прийняли грецьку віру, свідчить про високий статус православної релігії у державному житті); по-друге, Устав передбачав джерело матеріального забезпечення митрополії і всього духовенства (такими засобами могли бути добровільні пожертви вірян і платня за треби); по-третє,

закон санкціонував норми візантійського церковного права як чинного законодавства в Русі (для повноцінної життєдіяльності християнської церкви необхідно було б ратифікувати у своїй державі ті норми права, що регулювали внутрішньоцерковне життя духовенства та церковних людей. До них належать рішення Вселенських і Помісних соборів, правила Святих Отців церкви, тлумачення каноністів, деякі постанови візантійських імператорів із церковних справ та всі інші правила, зафіксовані в кодифікованих збірках «Номоканонах» [22, с. 149–160].

**Висновки.** Таким чином, ми підтримуємо гіпотезу М. Брайчевського щодо можливості існування церковного Уставу князя Аскольда. Поява цього закону викликана низкою обставин: заснуванням Київської митрополії та призначенням на неї митрополита, формуванням перших церковних общин та створенням умов для існування християнської релігії в язичницькому суспільстві тощо. Так, ймовірно, це джерело церковного права державного походження

стало першим нормативно-правовим актом, що регулювало державно-церковні відносини, встановлювало сферу церковної юрисдикції, визначало джерело матеріального забезпечення всієї митрополії та її духовенства, а також затверджувало норми візантійського права, що регулювали внутрішньоцерковне життя. Церковний Устав князя Аскольда став фундаментом для подальшого великокнязівського церковного законодавства [22, с. 149–160]

Прийняття Аскольдом християнства, бажання князя повернути до нової релігії всю державу, сам процес християнізації виявився складним і тривалим процесом, який не вдалося відразу повноцінно реалізувати, адже прибічників старої релігії було ще дуже багато, а влада князя не була настільки сильна, щоб зробити такі рішучі кроки. Проте ця подія є дуже важливою, тому що вона достеменно свідчить не лише про початок князівської нормотворчості у сфері регулювання державно-церковних відносин, а й про факт існування самої державності.

#### Список використаних джерел:

1. Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). Москва : Аспект-Пресс, 1998. С. 72.
2. Кульчицкий В.С. Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів : Світ, 1996. 296 с.
3. Брайчевський М.Ю. Утверждение християнства на Руси : монографія. Киев : Наукова Думка, 1989. 296 с.
4. Захарченко П.П. Історія українського права : навч. посіб. Київ : ВД «Освіта України», 2019. 436 с.
5. Оніщенко О.С. Історія християнської церкви на Україні (Релігієзнавчий довідниковий нарис). Київ : Наукова думка, 1991. 104 с.
6. Котляр М.Ф., Глоззда К.Ю., Головка О.Б. Запровадження християнства на Русі. Історичні нариси : монографія. Київ : Наукова думка, 1998. 257 с.
7. Миллер Г.Ф. Книга степенная царского родословия, содержащая историю российскую, с начала оныя до времен государя царя и великаго князя Иоанна Васильевича, сочиненная трудами преосвященных митрополитов Киприана и Макария, а напечатана под смотрением Коллежскаго советника Императорской академии наук, також и разных иностранных академий, и Вольнаго Економическаго и Россійскаго Собранія Члена Герарда Фредерика Миллера. Ч.1. Москва : Иператорский Университет, 1775. 560 с.
8. Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. Москва : Мысль, 1980. 344 с.
9. Клос В. Автокефалія Української церкви: огляд від хрещення до синодального Томосу. Київ, 2019. 189 с.
10. Чокалюк С.М. Книга правил святых апостолів, вселенських і помісних соборів, і святых отців. Київ : Преса України, 2008. 367 с. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselskyh-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-otsiv/>
11. Щапов Я.Н. Княжеские чтавы и церковь в древней Руси XI –XIV вв. Москва : Издательство «Наука», 1972. 340 с.
12. Чистяков О.И.. Российское законодательство X–XX веков. В 9-ти томах. Т. 1: Законодательство Древней Руси. Москва : Юрид. лит., 1984. Т.1. 430 с.
13. Мацелюх І.А. Джерела церковного права за доби українського Середньовіччя: монографія. Київ : Талком, 2015. 290 с.
14. Лотоцький О. Церковний Устав Князя Володимира Великого. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1925. 44 с.
15. Неволін К.А. Полное собрание сочинений. Т. 6. Исследования о различных предметах законовещения. Санкт-Петербург : Тип. Праца, 1859. 653 с.
16. Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии: С присовокуплением различных граммат и выписок, объясняющих оное, а также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. Киев : Типография Киево-Печерской Лавры, 1825. 272 с.
17. Булгаков М. История русской церкви. Т. 1. История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от Константинопольского патриархата (988 – 1240). Санкт-Петербург : Тип. Ю.А. Бокрама, 1868. 286 с.
18. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. Т. 1. Ч. 1. Москва : Университетская Типография, 1901. 968 с.
19. Карамзин Н. М. История государства Российского в 12 т. Санкт-Петербург : Тип. Н. Греча, 1818. 272 с.

20. Суворов Н. Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права. Ярославль : Типография Г. Фалька, 1888. 234 с.
21. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. Москва : Гос. издательство юридической литературы, 1948. 531 с.
22. Мацелюх І. А. Заснування Київської митрополії: історико-правовий аспект. 1150-річчя заснування Української Православної Церкви (з центром Митрополії в Києві): духовно-історичні передумови та цивілізаційна спадщина: монографія. Ужгород : ТДВ «Патент», 2013. 344 с.